УДК 341.321

Дяченко В.І.,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри нагляду за дотриманням законів
щодо прав і свобод людини та представництва інтересів громадянина і держави у суді Інституту підвищення кваліфікації Академії
Прокуратури України

Актуальні проблеми імплементації міжнародного гуманітарного права в національне законодавство України

Міжнародне гуманітарне право (МГП) тобто право збройних конфліктів, основу якого становлять чотири Женевські конвенції (від 12 серпня 1949 року) та Додаткові протоколи (I і II до них від 8 червня 1977 року), займає важливе місце у міжнародному публічному праві. Актуальність проблем, які розглядаються міжнародним гуманітарним правом (вперше термін "міжнародне гуманітарне право" увійшов в назву Женевської дипломатичної конференції щодо питання про підтвердження і розвиток міжнародного гуманітарного права, яке застосовується під час збройних конфліктів (1974 – 1977 рр.), не викликає сумнівів. Свідченням цього є те, що практично всі держави – члени ООН, є учасницями Женевських конвенцій 1949 року. Україна ратифікувала Женевські конвенції 3 серпня 1954 року, а Додаткові протоколи I і II до них 25 січня 1990 року. Оскільки відповідно до статті 9 Конституції України "чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства", норми міжнародного гуманітарного права являють собою внутрішні юридичні норми.

Поняття "імплементація" може застосовуватись у широкому контексті як "міжнародний рівень імплементації", коли держава вживає заходи щодо дотримання Угод іншою країною та у вузькому національному значенні. Це має відношення до проблеми ефективного виконання норм *МГП* на декількох рівнях: міждержавному, державному на рівні законодавчого поля, державному на рівні безпосереднього виконання.

На нашу думку, підтверджену представниками різних доктрин, ми підтримуємо точку зору тих дослідників, які розглядають питання ефективного виконання норм рахунку на рівні ***суб'єктів,***

що діють через функції державних структур. Адже війни, вказували Ж.Ж.Руссо, Г.Гегель не є приватною справою [1]. Сучасна стратегія поширення впливу гуманітарного права на мілітаристську діяльність силових структур, – вважає Харофф-Тавель, – передбачає чітке розуміння механізмів поведінки втягнутих у конфлікт [2].

Звернення до ефективного виконання на рівні силових структур є *сучасним підходом*. По-перше, у акціях з регуляції конфліктів, особливо внутрішніх та змішаних, все більше включається *воєнна поліція*, а гуманітарні аспекти стають предметом уваги спеціалістів. Це спонукало владні інституції і юристів готувати спеціальні підручники для представників "силових структур" як, наприклад, робота Кейса де Ровера (Cees de Rover) "Служити і захищати: права людини та гуманітарне право для сил безпеки і порядку" [3]. По-друге, розширюється участь *сил ООН* у вирішенні конфліктів шляхом збільшення кількості операцій підтримання чи встановлення миру. На солдат миротворчих військ ("голубих шоломів") все частіше покладаються завдання захисту цивільних осіб та об'єктів, забезпечення безпеки гуманітарних акцій. Це підтверджено нашим авторським аналізом дій миротворчих контингентів України.

Фахівці, які представляють доктрину права збройних конфліктів (зокрема, Є.Давід, Фр. де Мулінен, Ф.Кальсхофен) погоджуються, що підготовка комбатантів державою повинна охоплювати не тільки галузь поширення знання МГП, а й обіймати всі ***сфери його виконання*** [4]. Вона включає в себе три аспекти на рівні суб'єктів силових структур – юридичний, психолого-соціальний і моральний.

Юридичний аспект проблеми вказує на те, що у текстах Женевських Конвенцій (1949 р). і Протоколів (1977 р). зазвичай вживається термін "*комбатант*", а у сфері виконання МГП увага приділена особі *командира* (ст. 87 Протоколу 1), *юридичному раднику* у збройних силах (ст. 82), *спеціально підготовленому персоналу* (ст. 61) як ключовим. "Навіть найбільш переконливі рішення не можуть бути досягнуті лише зусиллями спеціалістів права", – справедливо пише Флек Дітер, член Ради директорів Міжнародного товариства воєнного права і права війни у Брюсселі [5]. Вони органічно пов'язані з рівнем знань та правової культури військовиків.

Деякі елементи імплементації *МГП* та питання ефективного виконання норм висвітлені у посібниках, підготовлених для військовослужбовців України. Так, у "Міжнародному гуманітарному праві" (під ред. В.М. Базова [6]) зміст імплементації звужений до

засобів його впровадження, а у основній частині викладений науковий підхід дослідників Д. Флека, І. Сандоса.

Російські фахівці (І. Бліщенко, А. Гурвич і Ю. Сокових [7]; А. Коротков [8]; І. Котляров [9] та інші), зарубіжні (Д. Флек [10], М. Паппе [11]; Ів. Сандос [12]) звертаються до імплементації *МГП* на рівні силових структур. Водночас необхідно підвищувати правову культуру військовиків, як зазначено у Декларації, прийнятій Міжнародним інститутом гуманітарного права у Сан-Ремо [13].

Це обумовлює необхідність дослідження проблеми ефективного виконання норм *МГП* на рівні силових структур та формування правової культури військових керівників у цьому підрозділі [14].

Сутність *міжнародно-правової культури військових керівників* полягає у тому, що нормами права неможливо врахувати всі ситуації, а командир планує, приймає рішення, віддає накази, контролює законність дій на підставі рівня своєї правосвідомості, управління з врахуванням приписів *МГП*, правової культури.

Рівень правової культури *військових керівників* в цілому невисокий, незважаючи на вимоги Женевських Конвенцій і Додаткових Протоколів до них, Наказів Міністра Оборони про введення їх у дію. Про це свідчать матеріали результатів військово-соціологічного дослідження [15].

Російські юристи вважають, що рівень правової культури відносно високий у армії США, достатній у збройних силах деяких західноєвропейських країн, низький в арміях країн колишнього радянського блоку, у тому числі і армії РФ. Зневага до приписів *МГП* притаманна Українській армії [16]. Необхідність підвищення рівня міжнародно-правової культури військових керівників *армії США* стала помітною для американського командування після завершення війни у В'єтнамі в зв'язку із морально-правовою невизначеністю цієї війни та процесом реформування збройних сил. В липні 1979 року директивою № 51000.7 була прийнята Програма Міністерства оборони з ***права війни***, якою встановлено, що виконання норм права війни (implementation) стає частиною політики США у всіх збройних конфліктах міжнародного та неміжнародного характеру. Вона містить обов'язкові гуманітарні правила при плануванні і веденні бойових дій, а також межі відповідальності за їх порушення, – вказує Д. Грехем (D.Graham) [17]. Більшість нормативних актів в галузі права збройних конфліктів США надруковані у доступних джерелах, простою для пересічного військовика мовою з поясненням та схемами.

Відзначена дифузія права війни у документації, яка регламентує військове мистецтво, зокрема у статуті для наземних військ FM-100-5 "Операції" (редакція 1993 року), польовому статуті 27–19 "Про правила сухопутної війни", бойовому статуті ВМС 1–10, у "Керівництві з права збройних конфліктів для командного складу" та інших "доктринальних" документах для збройних сил США [18].

Здійснені відповідні організаційно-адміністративні заходи: у міністерстві оборони США створений відділ міжнародного й оперативного права, а з 22 штатних юрисконсультів дивізії 2–3 особи спеціалізуються в галузі ***оперативного права.*** Остання підгалузь важко піддається класифікації. Вона складається з сукупності міжнародно-правових норм, які повинні засвоювати і виконувати військові керівники. Слід відзначити, що більшість дослідників Європи [19] США (Дж. Бургер) [20] міжнародне право війни у практичному плані диференціюють для різних категорій військовослужбовців, що має сенс в ланці планування операцій та ефективного їх виконання. Відзначаючи це, Джеймс Бургер писав: "Світ, в якому діє командир, висуває до нього високі вимоги і потрібно допомогти йому їх виконати, дотримуючись правових норм. Система права стає дедалі складнішою, тому командира не можна лишати підтримки" [21]. Інакше кажучи, *оперативне право* виступає з'єднуючою ланкою між сукупністю норм і правил ведення війни та реальним плануванням і виконанням їх військовими керівниками. Ці заходи певною мірою поліпшили міжнародний імідж американської армії після подій у Кореї та В`єтнамі, відновили інтерес до конституційних засад права війни. Дехто з російських військових юристів [22] заперечує правомірність виокремлення цієї підгалузі, тому що статус цілого (військового права) необхідно визначити. Українська академічна правова думка не визначилась у цьому питанні.

Важливим у контексті ефективного виконання норм гуманітарного права є те, що галузь *оперативного права* в армії США випереджає процес імплементації *МГП* на державному рівні – США з принципових позицій відмовились від ратифікації Додаткових Протоколів 1977р., однак, *вимога виконувати їх положення закріплена* у директиві "Dod Directive 5100.77" , Програмі "DoD Law of War Program, 10 July 1979", Книзі для командного складу морських сил "The Commanders Handbook on the Law of Naval Operation (NWP9\ FmFm 1–10) – вказує Дітер Флек [23].

На європейському континенті також відзначимо поширення "оперативного права": у *Швейцарії* діє "Настанова командирам.

Принципи, які визначають застосування міжнародного права під час війни" 12 грудня 1990р. У цьому документі 24 положення про застосування принципів "права збройних конфліктів". Для розкриття феномену "Оперативне (воєнне) право" у арміях західноєвропейських країн ми використовуємо таке визначення його як сукупності внутрішніх законодавчих елементів імплементованих міжнародних договорів, які регулюють взаємини суб'єктів підготовки та ведення легітимної збройної боротьби.

Оперативне право (Operation Law) стає у західноєвропейських арміях ділянкою активної роботи юристів-міжнародників: у збройних силах Бельгії з 1986 року працює комісія з гуманітарного права, у ФРН відбувається корегування бойових статутів у напрямку врахування гуманітарних вимог права війни, у Швеції з 1987 року реалізується Програма навчання оперативного права військових юристів. Після ратифікацією Німеччиною Додаткових протоколів 1977р. у 1990р. і плідної сумісної роботи юристів-міжнародників та воєнних юристів випущено "Керівництво з міжнародного гуманітарного права" ("Ministry of Defence of the Federal Republic of Germany, Humanitarian Law in Armed Conflicts: Manual. – Bonn: 1992"). У Німеччині у 1992 році підготовлено "Гуманітарне право під час збройних конфліктів. Керівництво", яке написано для цивільного й військового персоналу, який займається підготовкою юридичних курсів та воєнних навчань у галузі права війни [24]. Воно перекладено англійською мовою з залученням юридичних експертів з 18 країн та Міжнародного інституту гуманітарного права в Сан-Ремо. Враховуючи еволюцію операцій ООН з підтримки миру, які стають насиченими у воєнно-силових відношеннях, розроблено Директиви з *МГП* для сил ООН "Directives on International Humanitarian Law for the United National Forces" [25].

Таким чином, є можливість сформулювати деякі попередні висновки щодо рівня правової культури у країнах Заходу. По-перше, рівень імплементації *МГП* у силових структурах країн Європи та США значно відрізняється від досягнутого державного (конституційного) законодавчого рівня цих країн. Так, у Швейцарії, де активно діє МКЧХ з планами реалізації своєї доктрини, до війська правові настанови доведені на мінімально необхідному рівні; у Німеччині, та особливо Бельгії навпаки – створена розгалужена система поширення знань гуманітарного права у силових структурах. Тобто, рівень ефективності виконання норм *МГП* на рівні силових структур

не автоматично слідує із заходів, запроваджених на рівні держави. Особливо це стосується армії США.

По-друге, на рівні силових структур юристи-радники, експерти з *МГП* тяжіють до ефективного виконання доктрини "права збройних конфліктів" з концептом рівноваги між гуманністю та вимогами "воєнної необхідності".

По-третє, на рівні силових структур проблема виконання поставлена лише у юридичному та просвітницькому аспекті. Майже не розглядаються психологічні та морально-виховні аспекти. Але низька ефективність *МГП* носить і *особистісний та ситуаційний характер:* виконання злочинного наказу, презирство до ворога, жадоба перемоги. ***Психологічна та виховна підготовка*** потребують пояснювати природу війн і конфліктів, вказувати на необхідність контролю своєї поведінки для компенсації негативних поривів, проводити одночасно юридичну і психологічну підготовку. В результаті чого у межах силових структур дотримання норм права може перетворитись у фактор ідеологічного і стратегічного характеру як підтвердження цивілізованості суспільства. Моральний і правовий борг держави вчити людей залишатись гуманними, навіть коли й приходиться воювати.

Певного рівня міжнародно-правової культури військовиків досягнуто у збройних силах Російської Федерації: Наказом Міністра Оборони СРСР, якого визнано як і у Росії, так і в Україні чинним, від 16 лютого 1990 року №75, об'явлено чотири Женевські конвенції і два Додаткові протоколи, введено в дію Настанова щодо застосування в Збройних Силах норм *МГП* з викладенням загальних положень і висвітленням у Статуті внутрішньої служби Збройних Сил РФ 1994 року. Статутом покладено в **обов'язок** військовослужбовця "знати й неухильно дотримуватись міжнародних правил ведення бойових дій, правил поведінки з пораненими, хворими, особами, які потерпають від корабельних катастроф, з цивільним населенням в районі бойових дій, а також з полоненими" [26]. В законі "Про статус військовослужбовця" 1998 року основи діяльності включають імплементовані норми *МГП*. В армії Російської Федерації офіцери юридичної служби в умовах бойових дій зобов`язані допомагати розв'язувати проблеми права війни командирам, а тим рекомендовано враховувати положення *МГП* при плануванні і проведенні військових навчань, розробці бойових документів. Проблеми використання норм гуманітарного права у повсякденній діяльності збройних

сил активно обговорюються на науково-теоретичному рівні. Таким чином зроблені конкретні кроки з наближення системи воєнного права до *МГП*. Справу підвищення міжнародно-правової культури російських військовиків полегшують чіткі *конституційні засади*: "Загальновизнані принципи і норми міжнародного права і міжнародні домовленості Російської Федерації є складовими її правової системи" [27].

Водночас, спеціалісти-правознавці армії Російської Федерації справедливо вказують на *невирішені питання* ефективного виконання норм гуманітарного права, зокрема на суперечність між правовими актами Міністерства Оборони, які вводять в дію норми *МГП* та загальною системою російського права, тобто протиріччя між відомчими та загальноросійськими джерелами. Деякі цивільні правознавці взагалі не відносять документи Міністерства Оборони РФ до правових джерел. До того ж, не існувало традиції правового регулювання бойових дій, а правова робота в Збройних Силах СРСР традиційно обмежувалась "внутрішніми" проблемами. Важливо враховувати, що важко долається інерція воєнно-теоретичного мислення, згідно з якою вважалось, що праву не слід втручатись до теорії та практики військового мистецтва, бо його правила суперечать воєнному мистецтву. Відзначимо, що корені міжнародно-правової роботи у війську РФ не настільки заглиблені в історію, як у випадку з американською армією (Кодекс Лібера та Інструкція військам А. Лінкольна). Достатньо сказати, що російські воєнні теоретики періоду активної кодифікації права війни, – Г. Леєр, П. Гейсман, М. Міхневич, О. Свєчін – майже не торкались у своїх працях міжнародно-правових проблем.

Складніші умови для підвищення рівня міжнародно-правової культури існують у республіці *Бєларусь*. Не створено механізм імплементації міжнародних договорів у національне законодавче поле і механізм реалізації міжнародних угод. Прийняті зобов'язання згідно Женевських конвенцій 1949 року і Додаткових протоколів до них 1977 року, – вказує В.Ю. Калугін, – упродовж десятиріч не виконуються [28]. У кримінальному законодавстві Республіки Бєларусь передбачено покарання лише за 7 видів злочинів замість 30 серйозних порушень, які передбачають покарання правом Женеви. Суди не можуть використати норми *МГП* внаслідок дії ст. 112 Конституції Республіки Бєларусь, яка визначає, що суди здійснюють правосуддя на підставі Конституції і прийнятих відповідних

нормативно-правових актів. Але видання науково-практичної роботи "Международное гуманитарное право" [29] полегшує виконання норм гуманітарного права у війську.

Воєнно-правове поле ***України*** перебуває у стані формування. З одного боку, проблеми МГП були відображені насамперед у Воєнній доктрині України, прийнятій 19 жовтня 1993 року і згідно із розділом 1.2 держава та Збройні Сили повинні суворо дотримуватись зобов'язань, передбачених міжнародними угодами захисту жертв збройних конфліктів, а у відповідності до ст.1 Закону 1991 року "Про оборону України" оборона країни забезпечується комплексом воєнних та правових заходів [30].

Невирішені проблеми ефективності норм *МГП* окреслимо в загальних рисах. По-перше, вони залежать від міжнародно-правової концепції країни з чіткою вказівкою на пріоритети міжнародних законів і гуманних звичаїв війни. Однак такі пріоритети не відображено у Воєнній доктрині 1993 року, Концепції національної безпеки 1997 року.

По-друге, необхідно подальше удосконалення кримінального законодавства і приведення його норм у відповідність з вимогами ефективного покарання порушників МГП.

Аналіз змісту статей XIX та XX розділів Кримінального кодексу України 2001 року у контексті забезпечення ефективності дії норм МГП показує, як позитивні зрушення, так і традиційні вади.

З одного боку, розширена нормативна база, яка передбачає відтепер покарання за злочини міжнародно-правового характеру. У новому Кодексі ст. 438 передбачене покарання за порушення законів і звичаїв війни, застосування засобів ведення війни, поховання.

Крім того, значно розширено коло суб'єктів, які можуть бути притягнені до відповідальності за злочини міжнародно-правового гуманітарного характеру. Адже раніше, згідно із ст. 260–263 старого Кодексу 1960 р. за мародерство, насильство над населенням у районі воєнних дій, погане поводження з військовополоненими, незаконне носіння знаків Червоного Хреста і Червоного Півмісяця та зловживання ними несли відповідальність тільки військовослужбовці збройних сил та інших силових структур, тому що такі злочини кваліфікувались як "військові злочини".

У Кодексі 2001 року порушення міжнародно-правового гуманітарного характеру віднесено і до розділу XIX "Військові злочини", і до розділу XX "Злочини проти миру, безпеки людства та

міжнародного правопорядку".

Однак перелік серйозних порушень міжнародно-гуманітарного характеру так і залишився значно вужчим за ті, що передбачені ст. 50 Ж.К. 1; ст. 51 Ж.К. II., ст. 130 Ж.К. III, ст. 85 Д.П, I. Замість покарань за 30 серйозних порушень МГП, передбачених Женевськими Конвенціями 1949 р. та Додатковими Протоколами 1977 р., новий кодекс 2001 року України передбачає кваліфікацію як злочин та "порушення законів та звичаїв війни" (ст. 438), "екоцид" (ст. 446); "геноцид" (ст. 442); "злочини проти осіб та установ, що мають міжнародний захист" (ст. 444); "піратство" (ст. 446); "найманство" (ст. 447); "незаконне використання символіки Червоного Хреста і Червоного Півмісяця" (ст. 445).

Зауважимо, що один і той самий злочин щодо незаконного використання символіки гуманітарних медичних установ кваліфікується двома статтями (ст.435, ст. 445) XIX та XX розділів, що свідчить про певні недоопрацювання.

Не на користь запобіганню порушенням МГП є той факт, що за насильство над населенням у районі бойових дій (ст. 433) зменшено термін покарання у порівнянні із ст. 261 старого кодексу.

По-третє, питання імплементації норм міжнародного гуманітарного права у внутрішнє правове забезпечення Збройних Сил України стоять більш гостро, ніж для Росії. Військові Статути не містять вказівки на відповідальність військовослужбовців за порушення *МГП*, як це було зроблено у нових російських статутах 1994 року.

На наш погляд, існує пряма залежність між рівнем правової культури військових керівників і станом *демократичної* регуляції гуманітарної діяльності в сучасних арміях**.** Ми вже вказували, що у військову практику і військове мистецтво багатьох армій світу все більше проникає право і звичаї цивілізованого ведення війн. Проводяться демократичні процедури контролю за діяльністю збройних сил, їх відповідності змісту і духу *МГП*, тобто демократичний контроль Збройних Сил України беззаперечно повинен включати в себе і міжнародно-правовий контроль.

По-четверте, відповідність діяльності збройних сил міжнародно-правовим нормам носить, як вважають зарубіжні спеціалісти, зокрема, Ф. Берман (Berman) прагматичний характер [31]. Коли норми гуманної бойової поведінки співпадають за своїм соціальним і військово-спеціальним змістом, то вони відносяться до "ефективних й економічних" засобів ведення військових операцій. Так, стало

очевидним, що напад на невоєнні об'єкти майже не дає військової переваги над противником, у той час як моральне засудження, ненависть цивільного населення, значно переважать ілюзорне або реальне залякування військ протилежної сторони.

По-п'яте, право збройних конфліктів як одна з доктрин *МГП* заснована, окрім юридичних норм, гуманної бойової поведінки, ще й на історичному етапі суспільної свідомості, правового мислення воїнів. Жодна країна, тим більше Україна, яка виконує миротворчі місії згідно із 11 напрямками, не може нехтувати суспільною думкою, порушувати загальноприйняті правила міжнародної поведінки, давати привід для скарг щодо антигуманних дій.

По-шосте, проведені дослідження в різних країнах показують, що із самого початку своєї професійної діяльності вкрай важливо для офіцера – військового керівника, органічно включати міжнародно-правові питання в структури планування й проведення військових операцій, проведення виховної роботи. Це має психологічне значення: якщо керівник діє згідно з нормами міжнародного права, проводить усі заходи для мінімізації страждань цивільного населення, то він і в професіональному відношенні діє впевнено. Разом із тим, за межами впливу залишаються складові оперативного планування і військового мистецтва – аналіз обставин плану дій, висновки з нього, застосування творчих, нестандартних дій, ризик тощо.

Мораль, яка потребує поваги до норм *МГП*, повинна бути вищою за мораль переможця, тобто за військовий прагматизм. Складність проблеми у тому, що ефективність бойових дій також має сенс у бойових настановах. Є.Морен писав про війну у Алжирі, що ефективність тортурів визнавалась, допомагала отримувати необхідні дані. Але тортури засуджуються з точки зору гуманізму й моралі [32]. Слід надати бойовим діям таку моральну складову, яка не зводиться до захисту держави, але має безпосереднє відношення до захисту справедливості і права.

Висловлена думка, що шляхом підвищення ефективності виконання *МГП* є "викладання у сучасній формі старих лицарських правил" у програмах підготовки [33], яких чимало в українських надбаннях, а також нагородження українських воїнів за найбільш видатні випадки дотримання гуманних правил.

Література

1. Гегель Г.В.-Ф. Философия права / Пер. с нем. – М.: 1990. – 524 с.;

Руссо Жан Жак. Политические сочинения. Трактаты // Об общественном договоре / Пер. с франц. – М.: 1957. – 343 с.

2. Харофф-Тавель Марион. Пропаганда норм, призванных ограничить насилие в кризисных ситуациях: проблемы, стратегия, союзники // Международный журнал Красного Креста. – 1998. – № 20. – С. 5-24.

3. Cees de Rover. To Serve and to Protect: Human Rights and Humanitarian Law for Police and Security Forces. – Geneva: ICRC, 1998. – 455 p.

4. Эрик Давид. Принципы права вооруженных конфликтов / Пер. с франц: Курс лекций юридического факультета Открытого Брюссельского университета. – М.: МККК, 2000. – 718 с.

5. Флек Дитер. Выполнение положений международного гуманитарного права: проблемы и перспективы // Сборник статей и документов. – М.: 1991. – С. 38-57.

6. Міжнародне гуманітарне право: Навчальний посібник / Під загальною ред. В.П. Базова. – К.: Варта, 2000. – 176 с.

7. Гурвич А., Соковых Ю. Право и военное искусство: необходимость и пределы правового регулирования боевых действий // Военная мысль. – 1997. – № 6. – С.33-42.

8. Коротков А.П., Соковых Ю.Ю. Правовые средства управления кризисными ситуациями: сравнительный анализ международного права и внутригосударственного регулирования // Государство и право. – 1997. – № 10. – С. 65-72.

9. Котляров И.И. Международное гуманитарное право и его применение в Вооруженных Силах России // Военная мысль. – 1998. – № 5. – С. 38-47.

10. Флек Дитер. Выполнение положений международного гуманитарного права: проблемы и перспективы // Сборник статей и документов. – М.: 1991. – С. 38-57 .

11. Matthiae Pape. Humanitare Intervention: Zur Bedoutung der Menshenrechte in der Vereiten Nationen. – Baden-Baden: 1997. – 350 p.

12. Ив Сандос. Применение международного права // Международное гуманитарное право. – М.: 1993. – С. 349-379.

13. Ханс-Петер Гассер. Добиться принятия государствами гуманитарных договоров // Международный журнал Красного Креста. – 1997. – № 18. – С. 615-625.

14. Дрейпер Дж. Вклад императора Ашоки в развитие гуманитарных идеалов в подходе к войне // Международный журнал Красного Креста. – 1995. – март-апрель. – С. 237-243

15. Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом: Матеріали науково-практичної конференції. Жовтень 1998 р. – К.: 1998. – 344 с.

16. Апанович О. Збройні Сили України першої половини XVIII століття. – К.: Наукова думка, 1969. – 222 с.

17. Graham D. Operational Law – A Concept of Ages // The Army Lawer. – 1987. – July.

18. Пегуров С.Л. Объединенная доктрина вооруженных сил США: процесс разработки // Военная мысль. – 1998. – № 1. – С. 76.

19. Фредерик де Мулинен. Право войны. Руководство для вооруженных сил / Пер. с франц. – М.: МККК, 1993. – 318 с.; Фриц Кальсховен. Ограничение методов и средств ведения войны / Пер. на русск. – М.: 1994. – 230 с.

20. Burger J. Ensuring Compliance with the Law of War: the Commanding Officer's Responsibilities. – P. 86-91.

21. Burger J. Ensuring Compliance with the Law of War: the Commanding Officer's Responsibilities. – P. 86-91.

22. Коротков А.П., Соковых Ю.Ю. Правовые средства управления кризисными ситуациями: сравнительный анализ международного права и внутригосударственного регулирования // Государство и право. – 1997. – № 10. – С. 65-72.

23. Флек Дитер. Работа над международными договорами: накопление опыта // Международный журнал КК. – 1997. – № 18.– С. 610-614.

24. Імплементація міжнародного гуманітарного права: Національний семінар для України. – К.: 1996. – 196 с.

25. Коротков А.П., Соковых Ю.Ю. Правовые средства управления кризисными ситуациями: сравнительный анализ международного права и внутригосударственного регулирования // Государство и право. – 1997. – № 10. – С. 65-72.

26. Гурвич А., Ю. Соковых. Право и военное искусство: необходимость и пределы правового регулирования боевых действий // Военная мысль. – 1997. – № 6. – С. 65

27. Конституция Российской Федерации. Принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 года. – М.: Новый юрист, 1999. – С. 15, п. 4.

28. Калугин В.Ю., Павлова Л.В., Фисенко И.В. Международное гуманитарное право. – Минск: Тесей, 1999. – 308 с.

29. Калугін В.Ю. Деякі проблеми імплементації норм міжнародного права в законодавство Республіки Бєларусь // Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом. – К.: 1978. – С. 68-72.

30. Воєнна Доктрина України // Військо України. – 1993. – № 12. – С. 34-42; Афоризмы Конфуция. 14.4. // Семененко И.И. Афоризмы Конфуция. – М.: МГУ, 1986. – 256 с.; Гегель Г.В.-Ф. Философия права / Пер. с нем. – М.:1990. – 524 с.

31. Berman F. Ensuring Compliance with the Law of War. – P. 70-73.

32. Жан Тускоз. Міжнародне право: Підручник / Пер. з франц. – К.: АртЕк, 1998. – 416 с.

33. Эрик Давид. Принципы права вооруженных конфликтов / Пер. с франц.: Курс лекций юридического факультета Открытого Брюссельского университета. – М.: МККК, 2000. – 718 с.